

## СТАНОВЛЕННЯ ГЕТЬМАНА

Кирило Розумовський — останній гетьман України, президент Російської Академії наук. Блискучий злет, блискуче майбутнє.. Але ж яким чином простий козацький син із с. Лемешів потрапив до славетного Петербурга? Хто підтримав його і став порадиником на нелегкому життєвому шляху?

Змінювалися царі у Санкт-Петербурзі, змінювалася їхня політика на Україні. Зразу ж після смерті Данила Апостола нова імператриця Анна Іоанівна знову заборонила вибори гетьмана й заснувала ще одну колегію під назвою «Правління гетьманського уряду» на чолі з російським князем Шаховським.

Голові уряду в таємній інструкції було наказано зближувати українців з росіянами шляхом мішаних шлюбів. Російська влада знову почала втручатись у внутрішні справи України: не рахувалася з місцевими законами і звичаями, намагалася знищити місцеве самоврядування. Під час турецької війни (1735—1739 рр.) Гетьманщина була запіллям російської армії і зазнала великих втрат у людях — загинуло 35 тисяч українців.<sup>1</sup>

Але, мабуть, доля зглянулася над Україною.

У листопаді 1741 року в Петербурзі стався черговий дворцовий переворот, внаслідок якого російський імператорський престол посіла дочка Петра I Єлизавета. Ця подія мала велике значення і для України, її подальшої долі, адже фаворитом імператриці на той час був Олексій Розумовський, українець за походженням.

Дивовижно склалася доля Олексія Розумовського — 20-річним юнаком, маючи неабиякі вокальні здібності, потрапив він до придворного хору в Петербурзі. Туди привіз його полковник Федір Вишневський. Останній, повертаючись з Угорщини, проїжджав на Різдвяні свята 1731 року через село Чемер, що на Чернігівщині, і випадково почув у місцевій церкві спів молодого хлопця Олексія Розума. Чудовий голос і приваблива зовнішність юнака зробили свою справу — Вишневський запросив його до Петербурга, на що Олексій охоче погодився. Тим паче, що на той час він фактично залишився без домівки. Незадовго до того, рятуючись у черговий раз за читання книг від гніву батька, лемешівського реєстрового козака Григорія Розума, Олексій утік з дому й поселився у Чемері, заробляючи собі на прожиття співом у церковному хорі.

У Петербурзі Олексія чекала приємна несподіванка — тут він зустрів багато земляків (придворні співаки у той час набирались до хору майже винятково з України). Проте у придворному хорі Олексій Розум перебував недовго. Сталася подія, що остаточно визначила його долю. Єлизавета Петрівна вирізнялась простим, живим і веселим характером, та все ж любов до розваг не заважала їй бути глибоко набожною. На одному з богослужінь в придворній церкві вона, в свою чергу, була вражена чудовим голосом молодого українського співака. Високий, стрункий, смаглявий, з гарними чорними очима Олексій Розум припав до душі молодій царівні і вона призначає його управителем своїх маєтків.<sup>2</sup> Після дворцового перевороту Олексій Розумовський одержав звання оберрегемейстера, Орден Святого Андрія Первозванного, а також ряд маєтків у Росії та Україні. Привілейоване становище Олексія Ро-

зумовського при царському дворі зміцнилося ще більше після його таємного одруження з Єлизаветою Петрівною. Таємний шлюб, як вважають деякі історичні дослідники, відбувся восени 1742 року у підмосковному селі Перове. У травні 1744 року Олексія Розумовського проголошено графом Священної імперії, але без права престолонаслідування. Щоб облагородити родовід, на замовлення цариці був написаний Н. Козачинським трактат, в якому доводилася шляхетність роду Розумовських, які нібито походили не з лемешівських хуторян, а з польсько-литовського шляхетного роду Гедеміновичів Романа Рожинського, нащадки якого «употребляемое ныне звание Розумовских получили».<sup>3</sup>

Досягнутий високий соціальний статус Олексія Розумовського позначився на звичаях царського двору. На догоду музичним уподобанням останнього, була заведена італійська опера, шанувалось українське мистецтво. Поряд з відомими співаками з Європи виступали й українські співаки. Серед них особливо виділявся красою свого голосу Марко Полторадський. Великою популярністю користувалися тут і українські бандуристи. На двірських бенкетах найпрестижнішими вважалися українські страви<sup>4</sup>

Не заглиблюючись і не втручаючись у державні справи, Олексій Розумовський опікав, духовенство й православну церкву, а також брав участь у вирішенні питань, що торкалися України, підтримував клопотання козацької старшини перед царицею. Не без впливу Олексія Григоровича значний інтерес до України виявляла й імператриця Єлизавета. У 1744 році вона зробила подорож на Україну, щоб вклонитися київським святиням. Імператриця була у захваті і від приїому, і від самого Києва і одного разу проговорила всенародно: «Возлюби меня, Боже, в царствии небесном Твоем, как я люблю народ сей благонравный».<sup>5</sup> Вона відвідувала церкви і монастирі, де залишала багаті дари, власноруч золотила чудову церкву Андрія Первозванного і наказала будувати в Києві палац. Тоді ж козацька старшина звернулася до неї з проханням відновити гетьманство. У наступному році приїхала до Петербурга особлива урядова делегація з тим самим проханням. Єлизавета прийняла делегацію прихильно й пообіцяла, що їх прохання буде задоволено. Саме тому, мабуть, що Олексій Григорович не втручався безцеремонно у державні справи і не проштовхував своїх родичів на придворні пости, він зумів зберегти до себе прихильність Єлизавети Петрівни до самої її смерті. Після дворцевого перевороту 1762 року Олексій Розумовський був звільнений і ніякої ролі у державних справах не відіграв.<sup>5</sup>

Олексій Розумовський відзначався надзвичайною простотою. Він не забував свого скромного походження і намагався, щоб про нього не забували й інші. Він не цурався своїх рідних, підтримував з ними зв'язки і допомагав матеріально.

Батько Олексія — Григорій Розум (який своє прізвище, за переказом, отримав від приказки, яку часто промовляв напідпитку: «Що ж то за голова, що то за розум!») так і не дожив до чудодійного возвеличення синів.<sup>6</sup> Мати — проста козачка Наталка Розумиха. Перебуваючи в матеріальній скруті, вона все ж таки зуміла дати освіту своїм синам. З самого дитинства виховувала у них доброту, повагу до старших, прививала любов до рідної пісні та української культури.

Разом з синами вона також опинилась при царському дворі. Єлизавета Петрівна побажала, щоб рідні фаворита розділили з ним його почесні, і Наталія Дем'янівна була запрошена до Москви. Єлизавета зустріла її з повагою. «Благословенно чрево твое», — викрикнула вона у пориві почуттів. При дворі Наталія Дем'янівна була удостоєна титулу графині Розумовської і придворного статусу — дами.<sup>7</sup> За свідченням сучасників, це була жінка крутого норову, і, без сумніву, щедро обда-

рована розумом. Навіть при дворі найродовитіша знать шанувала і боялася її. Але, незважаючи на всі почесті, вона дуже сумувала за рідною Україною, за рідними Лемешами. І, скориставшись нагодою, коли двір переїжджав до Петербурга, Наталія Дем'янівна попрохала відіслати її на батьківщину.

З часом усі родичі Олексія Розумовського стали заможними людьми й посіли чільні місця серед представників української панівної верхівки.

Та особлива увага була звернута на молодшого брата фаворита Кирила, доля його не менш дивовижна, до того ж вона тісно пов'язана з долею України — Гетьманщини.

Уже в 14-річному віці він потрапив із глухого села до царського двору, де під опікою кращих тогочасних педагогів і вихователів, зокрема О. П. Сумарокова та І. П. Єлагіна, поглиблював свою освіту, початок якої одержав на батьківщині. Для завершення освіти у березні 1743 року Олексій Григорович відправив свого брата на 2 роки за кордон під вигаданим ім'ям Івана Івановича Обідовського, наставником при ньому було призначено Григорія Теплова, «як молоду людину, знаючу науки й чудового музиканта». Оскільки у Олексія Григоровича з Єлизаветою Петрівною не було своїх дітей, то всю батьківську турботу і любов він переніс на молодшого брата Кирила. Відправляючи його за кордон, Олексій Розумовський написав так звані «інструкції», тобто настанови, як поводити себе Кирилу та Григорію Теплову у чужій країні: «при сем вашем отправлении чужестранные государства состоит в том, что вы себя к вашей службе его императорского величества по состоянию вашему способным учинили и фамилии бы вашей впредь собою и своими поступками принесли честь и порадование». Також він визначив, що вивчати брату за кордоном: «Перво всего, я думаю, учиться Кирилле Григорьевичу немецкого языка, а когда в том несколько навыкнет, то и французский начать надобно. Между тем арифметике, географии, истории универсальной учиться он должен и к тому же особое прилежание употреблять». Також він наказує Григорію Теплову: «прошу беречь, при всяком случае его здоровье».<sup>9</sup>

В цих настановах видно щиру турботу Олексія Розумовського, повагу до молодшого брата.

«Безчестия ему никакого ни словом, ни делом не наносить, а ежели что случится достойная исправления о том ему и представлять, и выговаривать на один и без посторонних людей, а о нестерпимых, ежели какие паче чаяния, случается от него грубости и непослушания, писать ко мне немедленно».<sup>10</sup>

Водночас старший брат застерігає молодшого від зайвих витрат, неробства, будь-яких надмірностей, бо вони породжують людські вади: «деньги все что б при нем были и за его печатеею... чтобы он их без вашей воли не издерживал». Також нагадує про синівський обов'язок якомога частіше писати матері: «писать ко мне и к матушке принуждать его сколько можна почаще, а вас обо всем прошу со всякою верностью ко мне обстоятельно писать». Окрім цього, Олексій Григорович наказував і інше: «Для лутшей стройности тела его или для забавы учить его танцевать, фехтовать и на лошадях ездить, но с такой умереностью, чтобы в том излишнего ни времени, ни расходов не издерживать».<sup>11</sup> Тобто він хотів, щоб брат отримав справжню дворянську освіту.

Перебуваючи за кордоном, юний Кирило Розумовський разом із старшим братом уже в червні 1744 року був удостоєний графського титулу. Юнак одержав ґрунтовну освіту, зокрема в Німеччині (Кенігсберг, Берлін, Геттінген) під керівництвом відомого німецького математика,

механіка і фізика Ейлера, який був обраний членом Російської Академії наук, тривалий час мешкав у Петербурзі.

Після навчання у Німеччині Кирило Розумовський поглиблює свої знання у найпрестижніших навчальних закладах Франції та Італії. Вивчав він там німецьку, французьку, латинську мови, географію, історію та інші науки.

Навесні 1745 року Кирило прибув до Петербурга. Отримавши недовзі досить високий придворний чин дійсного камергера, молодий Розумовський поринув у веселе й безтурботне життя вельможі Єлизаветинського двору. Маючи гарну зовнішність і гострий розум, він, за свідченням Катерини II, російської імператриці (1762—1796 рр.), зумів досягти у вищому світі загальної шани і любові.

Та, як відмічає Васильчиков у своїй книзі «Сімейство Розумовських», почесні та численні багатства не запаморочили йому голову, розкіш і всі наслідки з нею пов'язані не зіпсували його серця; він був добрим і великодушним, щедрим в милостинях, без найменшої гордості і чванливості, всім доступний, з усіма ласкавий, повний живого оригінального, розуму з легким відтінком іронії. Особлива прихильність до Кирила імператриці Єлизавети зростає після його престижного одруження у 1746 році із родичкою цариці Катериною Іванівною Нарішкіною. Вона одержала величезний посаг: кілька десятків тисяч кріпаків, будинків у Москві на Воздвиженці, підмосковні села Петровське, Троїцьке, Котли, пензінські вотчини Чернишове, Єршове та інші. На весілля Кирила Розумовського були запрошені і представники української старшини — Лизогуб, Ханенко, Гудович.<sup>12</sup>

У тому ж 1746 році, маючи від роду 18 літ, Кирило Розумовський був призначений президентом Російської Академії наук. Таке призначення пояснювалося не лише прихильністю цариці Єлизавети до Розумовських, але й тогочасною політикою її уряду, спрямованою проти засилля німців у важливих сферах життя країни і, зокрема, в науці. Перші чотири президенти Російської Академії наук були німецького походження. Після вступу Єлизавети на престол у зв'язку з відсутністю бажаної для цариці кандидатури серед росіян посада президента Академії упродовж 5 років залишалася вакантною. За таких обставин Кирило Розумовський, маючи за плечима досить пристойну європейську освіту, а головне, будучи довіреною особою імператриці, став президентом Академії. Однак, зважаючи на його юний вік, відсутність класичної освіти, життєвого досвіду, поряд з новим президентом залишили його вихователя і наставника Григорія Теплова.<sup>13</sup> Останній був позашлюбним сином архієпископа, сподвижника Петра I, колишнього ректора Києво-Могилянської академії Феодана Прокоповича і жінки опалювача архієрейського будинку. Оскільки у хлопчика не було законного прізвища, Ф. Прокопович вибрав йому таке, що натякало б на соціальний статус його матері.<sup>14</sup>

Теплов отримав добру освіту, спочатку в школі при Александроневській лаврі в Петербурзі, а потім у Німеччині. Після свого повернення додому працював перекладачем в Петербурзькій Академії наук, у якій в 1741 році був призначений ад'юнктом.

Після сходження на престол Єлизавети Петрівни Теплов сподобався О. Г. Розумовському, який і зробив його наставником брата Кирила Григоровича. Після призначення свого вихованця на високий пост, Г. М. Теплов одержав вчене звання асесора при академічній канцелярії, а через рік, став почесним членом цієї академії. Фактично влада в Академії наук належала Григорію Теплову, а не К. Г. Розумовському. Спочатку молодий президент прагнув поліпшити справи академії, але, поринувши у розваги світського життя, при крайній своїй молодості, до

своїх обов'язків ставився вкрай несерйозно, чим і скористався його наставник. Григорій Теплов підтримував реакційно-аристократичну верхівку, яка хотіла підпорядкувати академію смакам і потребам царського двору. Не більше ніж через рік Теплов і Шумахер виробили новий регламент Академії наук, який передбачав необмежену владу президента і академічної канцелярії. Новий академічний регламент закривав доступ в Академічний університет представникам нижчих верств. Питання про соціальний статус учнів було вихідним пунктом протиріч між Ломоносовим і укладачами регламенту. Вчений добре розумів, що пануючий клас не забезпечить ліквідацію культурної відсталості країни і що тільки відкритий широкий доступ до знань вихідцям із народу допоможе створити передову національну культуру.<sup>15</sup>

Вибір студентів для Академічного університету був доручений М. В. Ломоносову і В. К. Тредьяковському і виявився вдалим. Студентами ставали здібні солдатські сини, діти нижчого сільського духовенства та інших верств населення.

Таким чином, заслуга в демократизації прийому в Академічний університет належить Ломоносову. Позитивну роль у цьому процесі відіграв все ж таки К. Г. Розумовський, який, мабуть, не забув свого походження.

Сам Теплов за вдачею був зарозумілим, безцеремонним, владолюбивим, хитрим. Відзначався інтригами і недоброзичливим ставленням до академіків В. К. Тредьяковського М. В. Ломоносова.<sup>16</sup>

У серпні 1754 року в Академії йшли бурхливі суперечки з приводу нового її статуту. Теплов склав проект нового регламенту, з яким не погоджувався Ломоносов. У складеній особливій записці «Про виправлення академії» великий вчений перш за все вказує, що в академії абсолютно нічого не робиться для підготовки російських вчених, що вся учбова робота розвалена. У своєму листі до Теплова (1761 р.) Ломоносов відверто і сміливо висловлює йому багато гірких істин. Зокрема, що підтримка ним «противоборників наук російських» привела до того, що тепер академія «безсильна». Неможливо пробачити Теплому, пише вчений, його непослідовності в управлінні академією, він приймав рішення, а потім відміняв їх, потім знову їх видавав і знову відміняв. При цьому він нерідко керувався тільки своїми почуттями і примхами, не піклуючись про користь справи.

В історію музики Г. М. Теплов ввійшов, перш за все, як родоначальник російського романсу, збірник якого вийшов у 1752 році під назвою «Между делом безделье». Також він добре співав, грав на скрипці і клавесині, п'юстійно брав участь у придворних концертах.<sup>17</sup>

Григорій Теплов був причетним до дворцевого перевороту і воцаріння Катерини II, за що досяг вершин своєї кар'єри — став її секретарем. До цього він перебував на Україні разом з гетьманом, після відновлення гетьманства у 1750 році, займаючи пост управителя гетьманських маєтків. Всі дії Кирила Григоровича були відомі цариці з доносів Григорія Теплова, який з неприязню ставився до українців, до їх звичаїв, що видно з його «Записки про непорядки у Малоросії». Вона згодилася Катерині II, коли та в 1764 році видала царський указ про скасування гетьманства, що змусило багатьох сучасників Теплова вбачати в ньому зрадника по відношенню до гетьмана Кирила Розумовського.<sup>16</sup>

Таким чином, під впливом, який справили на Кирила Григоровича його мати, старший брат Олексій Григорович і Г. Теплов, він за 4 роки перебування в Петербурзі перетворився з простого козацького сина з с. Лемеші на знатну особу, яка, маючи від роду 18 років, стала президентом Російської Академії наук і мала кілька найвищих нагород Росії і високих звань.

### Джерела та література:

- 1 Субтельний О. Історія України. — К., 1991. — С. 155.
- 2 Путро О. Останній гетьман // Київська старовина. — 1993, — № 2. — С. 40
- 3 Панашенко В. Кирило Розумовський // Дніпро. — 1991. — № 11—12.
- 4 Путро О. Останній гетьман // Київська старовина. — 1993. — № 2. — С.41.
- 5 Панашенко В. Кирило Розумовський // Дніпро. — 1991. — № 11—12.
- 6 Там само.
- 7 Валишевский К- Дочь Петра Великого. Спб. — 103. — С. 133.
- 8 Путро о. Останній гетьман // Київська старовина. — 1993. — № 2. — С. 41
- 9 Дзюба О. В чужі краї мандруючи // Старожитності, — 1993. — № 41—42. —
- 10 Там само. — С. 11.
- 11 Там само. — С. 11.
- 12 Васильчиков О. Семейство Разумовских. — Спб., 1880. — Т. 1.
- 13 Путро О. Останній гетьман // Київська старовина. — 1993. — № 2. — С. 41- 42
- 14 В. Бондаренко. Родоначальник русского романса. Б. м. і т. р. — С. 3—4.
- 15 Там само.
- 16 Там само.
- 17 Там само.
- 18 Путро О. Останній гетьман // Київська старовина. — 1993. — № 2. — С. 49.

